УДК 82.091

CHERCHEZ LA FEMME: ТОПОС ОРДАЛІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ І АНГЛІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Д.Ч.Чик
кандидат філологічних наук, доцент,
Бердянський державний педагогічний університет

У статті розглядається топос ордалії – випробування вогнем або водою – у творах «Конотопська відьма» Г.Квітки-Основ'яненка, «The Hunt of Eildon; Being Some Fragments of an Ancient Romance» Дж.Гоґґа, «Lois the Witch» Е.Ґаскелл, «Ivanhoe» В.Скотта. З'ясовуються особливості опису проведення відьомських процесів. Висновується, що у творах топоси ордалій цілком відображають тогочасні ситуації у відповідні історичні періоди: загальний страх перед відьмами та його вплив на всі щаблі влади – від церковної до світської.

Ключові слова: *чаклунство, відьма, ордалія, топос, випробування вогнем / водою.*

Не зважаючи на всі відмінності історико-культурного та етнічно-психологічного планів, у творах «Конотопська відьма» (1836) Г.Квітки-Основ'яненка, «The Hunt of Eildon; Being Some Fragments of an Ancient Romance» («Елдонське полювання: фрагменти давнього роману») (1837) Дж.Гоґґа, «Lois the Witch» («Відьма Лоіс») (1859) Е.Ґаскелл, «Ivanhoe» («Айвенго») (1820) В.Скотта спостерігаємо зацікавлення психологією відьми та особливостями її перцепції у народній уяві, що найбільш виразно проявляється в топосах судових процесів. Вагомою складовою відьомської теми в літературі є суд над відьмою, що окреслився в окремий мотив, який, не зважаючи на спільну основу, все ж має виразні особливості в різних національних літературах. Тому в статті розглянемо як літературну, так і культурно-історичну специфіку відьомських процесів, які зображені в аналізованих творах. У такому компаративному аспекті зазначені твори ще не розглядалися.

Як відомо, ще з прадавніх часів суди над відьмами набули форм ордалій – випробування підсудного, як правило, водою та вогнем для визначення (не)винуватості. Таке правосуддя вважалося справедливим і неупередженим, адже лише Боже провидіння встановлювало вирок (тож цей суд отримав назву Божого – *judicium Dei*). Судові «випробування водою» були особливо поширені в Європі в період «полювання на відьом» і пояснювалися тим, що вода є чистою стихією й тому не може прийняти в себе зловмисника [2, 480]. Перекладання права судити на природну стихію відбулося ще перед Ренесансом. О.Фрейденберг зауважує відкритий смисл, якого набувають ордалії вже у період середньовіччя, коли випробування вогнем і водою набувають метафоричного значення, бо вони «судять» і визначають винуватість [7, 209]. У такий спосіб Божий суд через дві стихії сакралізує вогонь та воду, наділяє їх високим правом визначати долю людини. Бог через воду та вогонь оприявнює учасникам ордалії своє беззаперечне, істинне та остаточне рішення.

Відновлення язичницьких обрядів в нових формах та й з новим змістом у християнській пізньосередньовічній і новочасній Європі не було з історичної точки зору чимось новим, адже упереджене ставлення до відьом практично було незмінним з прадавніх часів. Сьогодні ми порівняно більше знаємо про часи «полювання на відьом» з тогочасних ґримуарів, літописів, документально зафіксованих свідчень, матеріалів судових справ, богословських і демонологічних праць тощо. Хибною є також поширена думка, що узаконена страта відьом характерна для тих держав, де були поширені католицизм (в період діяльності Святої Інквізиції) чи Реформація. Так, ще у збірнику «Еклога» (726 р. (?)), що вперше унормовував законодавство Візантійської імперії згідно з християнськими канонами, чаклунство каралося стратою, як і, до речі, майже 200 років перед тим, у «Кодифікації

© Д.Ч. Чик, 2016

Юстиніана»: «Чаклуни і знахарі, які на шкоду людей спілкуються з демонами, підлягають страті мечем» [9, 43]. Таким чином язичницький ритуал розправи над відьмами успішно прижився на християнському ґрунті, набувши тепер нового забарвлення: відьмам інкримінувалося не лише антисоціальне діяння (чаклунство), а й змова з Дияволом проти Христа.

Відьомський судовий процес у провінційному містечку, описаний Г.Квіткою-Основ'яненком у сатиричній повісті «Конотопська відьма», характеризується, як правило, як яскрава ілюстрація звироднілого козацького панства, яке уособлює відсталий і неписьменний сотник Микита Забрьоха. Щоб зрозуміти специфіку описуваної автором ордалії, слід глибше проаналізувати цей епізод у сюжеті. Хоча на початку повісті побіжно підкреслено загальноприйняту серед козаків династичність сотенства Забрьох у Конотопі, що непрямо переносить нас щонайпізніше на початок 1780-х років, у тексті є певні історичні маркери, які дозволяють змінити рамки історичного часу. Зав'язка дії відбувається тоді, коли сотник отримує припис від чернігівського полковника вирушати у похід – власне, цей наказ і підштовхнув зарозумілого писаря Пістряка на інтригу проти Забрьохи з метою зайняти його місце. Конотопська сотня перебувала у складі Чернігівського полку з 1649 по 1654 рік, а після Переяславської ради та низки наступних угод з російським царем Олексієм I Михайловичем вона, як і багато інших козацьких сотень, перейшла до Ніжинського полку, де була аж до 1782 р. Сучасні історики козацтва вважають, що до Ніжинського полку Конотопська сотня відійшла вже у 1651 р. після Білоцерківської мирної угоди між Б. Хмельницьким і комісарами Речі Посполитої [3, 155]. Тому можна припустити, що письменник ідентифікує час зображуваних подій між 1648 та 1651 рр. умисно – це час початку Хмельниччини. Як видається, такі різні історичні маркери універсалізують історичний час, прив'язуючи його у тексті до всього періоду української козаччини.

У листі до одного зі своїх кореспондентів Г.Квітка-Основ'яненко наголошував, що історія про топлення відьом під час засухи є справжньою й відома йому з розповідей старожилів, та й у час письменника подібні судилища не були рідкістю у поміщицьких господарствах [5, 214]. З тексту повісті «Конотопська відьма» знаємо, що ордалія була ініційована підступним писарем, який таким чином хотів дискредитувати сотника перед полковником, а також помститися у такий жахливий спосіб місцевим жінкам, які колись «перейшли йому дорогу». Дивує не легкість, з якою самовпевнений і малоосвічений Забрьоха погоджується на цю авантюру, а готовність *усіх* козаків і містян брати участь у судилищі. Письменник яскраво змальовує те, як швидко спорожніло місто, коли всі його мешканці завчасно поспішили до ставка, щоби подивитися на цікаве видовище [4, 149]. Характерною є відсутність хоча б абиякого протесту – ніхто з людей не виступив проти самоуправства сотника-самодура та писаря, які без проведення розслідувань та суду одну за одною страчують жінок. Навпаки: підкреслюється повна покора сотнику та його безглуздим наказам, які, як правило, вкладає йому в уста жорстокий Пістряк – Забрьоха навіть змушений йти наперекір писареві, адже той хоче винищити всіх «неугодних» йому жінок. Учасники екзекуції не сумніваються у дієвості давнього способу виявлення відьми й активно беруть у ньому участь.

У повісті «The Hunt of Eildon…» Дж.Гоґґ населяє шотландські ліси феями, створюючи паралельний казковий світ, який взаємодіє з реальністю. Їм протиставлено відьом та їхнього керівника – демона, які всіляко намагаються знищити фей, спробувавши навіть обмовити їх перед королем, звинувативши у крадіжці дітей, щоправда, безуспішно. У цьому творі письменник розгортає часто повторюваний у його текстах топос рідного села Етрік, яке розташоване в так званому Шотландському пограниччі (Scottish Borders).

Як і в «Конотопській відьмі», у повісті Дж.Гоґґа зображено боротьбу з відьомством й ініціативу теж бере на себе влада – в особі короля Якова VI та його почту. Автор виокремлює всі фактори, які зумовили трансформацію полювання на оленів у переслідування та винищення відьом: зустрічі короля з незнайомцем, під час однієї з яких останній таємниче зникає на очах усіх мисливців – «розчиняється в повітрі», та чутки про фей та чаклунів, які переконують правителя, що все довкола перебуває у полоні чарів [12, 20]. Через параною

перед змовами король фактично бере на себе судові функції й довіряє розповідям селян, які знають про стару відьму та її шкідництво, але бояться їй завадити. Для вибивання зізнання з відуна та відьом король залучає священика Рубелі – «знавця чаклунства та екзорцизму». Відьом і демона найбільше налякала перспектива бути охрещеними – до справжнього шаленства їх доводить свята вода, якою їх побризкали. Тож кроплення святою водою підсудних тут теж стає ордалією, адже дозволяє успішно визначити чародіїв. Дж.Горґ зауважує, що після кожного спалення відьми король відчував полегшення, адже таким чином він применшував вплив Сатани у світі. Як і в повісті Г.Квітки-Основ'яненка, під виглядом відьми заледве не знищують невинну Пері. Тож, попри майже цілковито казковий сюжет, у тексті проглядається різка критика королівської влади, її цілковита нездатність виносити справедливі рішення, адже вони залежать від волі та переконань однієї особи. Таку ж критику вбачаємо й у «Конотопській відьмі».

У романі «Ivanhoe» В.Скотта судовий процес також ініціює представник влади – Великий Магістр тамплієрів Лука де Боманур. Він звинувачує єврейку Ребекку в чаклунстві – дівчина зачарувала одного з братів, сера де Буа-Гільбера. Брат-тамплієр одразу ж проголошується поза підозрою: те, що він, порушивши статут і обітницю, привіз у пресепторію жінку – лише вплив її відьомських чарів. Магістр, який виконує роль судді, переконаний, що суд над відьмою є судом над злим духом, який допомагає їй у чаклунстві. Процес організовується таким чином, щоб у ньому могли взяти участь не лише брати Ордену, а й простолюд. Суддя з'ясовує відмінності у становищі підсудної та «жертви»: обвинувачувана є єврейкою-чаклункою, а постраждалий – старшим лицарем, перцептором, який відомий своєю відданістю церкві та жорстокою боротьбою з язичниками. Тому суддя стає на бік свого брата, який нібито не з власної волі вчинив порушення, бо перебував у полоні чар Ребекки. Розповідь свідка-каліки, якому принесла полегшення мазь, приготована дівчиною, витлумачується як доказ допомоги Диявола. Свідки, на показах яких і мало б ґрунтуватися звинувачення, є або ж зацікавленими в обмові (псевдо-лікарі, чернець та цирульник, які вбачають у Ребеці конкурента), або ж є просто підставними (як ті, що були спеціально найняті настоятелем пресепторії Мальвуазеном).

В.Скотт підкреслює, що про жодне справедливе рішення на таких судах не могло йтися, адже вони виконували і показово-залякувальну функцію, а потрібні рішення були готові завчасно. Навіть несуттєві та зайві факти ставали важливими, якщо так вважав суддя, як, наприклад, покази свідків про незрозумілу мову підсудної, її спосіб молитви та співу, а також одяг дивного покрою. З цілковитою серйозністю і вчені Магістр та пресептори, і неосвічені лицарі та селяни вислуховують вигадані й фантастичні за своєю суттю покази про магічне швидке зцілення пораненої людини («доказом» правдивості слів слугує наконечник стріли) чи перевтілення підсудної у білосніжного лебедя. Письменник з сумом висновує про жахливі наслідки цих безглуздих звинувачень у чаклунстві для середньовічного процесу: *Less than one half of this weighty evidence would have been sufficient to convict any old woman, poor and ugly, even though she had not been a Jewess. United with that fatal circumstance, the body of proof was too weighty for Rebecca's youth, though combined with the most exquisite beauty* [13, 422]. Втім, Ребекка на свій ризик хоче скористатися власним правом на суд Божий – через випробування судовим поєдинком – і, з огляду на обставини, замість неї в герці має змагатися доброволець. У цьому видові ордалії змагатися могли тільки рівні: так, лицар міг змагатися з лицарем, але селянин не мав права змагатися з лицарем – вищі соціальні прошарки користувалися й іншими можливостями для уникнення відповідальності або випробування, вони могли, зокрема, скористатися правом присяги [11, 92]. Тож суддя з розумінням сприймає вимогу Ребекки, а перемога в герці її представника трактується як беззаперечний доказ її невинуватості.

Подібним до конотопського й етрікського є суд над відьмою, відтворений у повісті Е.Ґаскелл «Lois the Witch». Основою для твору слугували відомі відьомські суди у Коронній колонії Великобританії – Провінції Массачусетської затоки 1692 року, – більш відомі як Салемські судові процеси. Вони стали найчастіше зображуваними в масовій культурі до сьогоднішнього часу, вікторіанська література теж не стала винятком. Як зауважує більшість

дослідників, судові процеси у Провінції Массачусетської затоки показали, що масова істерія з пошуку відьом і чаклунів може бути породжена надмірною відданістю нащадків англійських переселенців-протестантів пуританству. Судові процеси в Салемі мали своїх «теоретиків» – пуританських теологів, які обґрунтовували необхідність переслідування відьом, правильність суддівських методів, можливість впливу Диявола не лише на обвинувачених, а й на свідків, докази вини відьом тощо [6, 170-173].

Е.Ґаскелл дотримується загальновідомих фактів про зародження відьомської істерії у Салемі та судові процеси, але це не перетворює її оповідь у документальний нарис – письменниця створює яскраві образи мешканців пуританського міста кінця XVII ст. на тлі розгортання трагічної історії вигаданого персонажа – Лоіс Барклі. Ця 18-річна осиротіла англійка вимушено приїжджає до родини дядька-«схизматика» у Нову Англію. У правовірній пуританській родині молоду дівчину не приймають як свою – вона стикається з відвертою неприязню та ворожістю, бо вона – «папістка». На свою біду Лоіс прибуває до міста саме в той час, коли там розпочинається масова істерія через підступи чаклунів. Е.Ґаскелл кількома реченнями окреслює, з якою швидкістю поширюються чутки серед легковірного населення Салему, що винуватить в своїх проблемах відьом: *The rumour of witchcraft was like the echo of thunder among the hills. It had broken out in Mr Tappau's house, and his two little daughters were the first supposed to be bewitched; but round about, from every quarter of the town, came in accounts of sufferers by witchcraft. There was hardly a family without one of these supposed victims. Then arose a growl and menaces of vengeance from many a household – menaces deepened, not daunted, by the terror and mystery of the suffering that gave rise to them* [10, 352]. Показово, що попри початок справжнього «полювання на відьом», спровокованого висновком місцевого лікаря про «відьомський вплив», першим, хто запідозрив відьомські підступи, стає старий і «догматичний» пастор Таппау – прототип салемського священика Перріса. Конвульсії, крики та видіння його доньок (очевидно, типові істеричні розлади) під час домашніх молитов переконують пастора в їхньому «диявольському» походженні від відьомських чар. Відтепер, як і в «Конотопській відьмі», звинувачення ґрунтуватимуться на особистій неприязні та упередженнях.

Письменниця намагається розібратися в причинах великого впливу пастора на своїх парафіян. Для цього вона робить екскурс у минуле, коли «партія» Перріса, ортодоксальніша та жорстокіша, перемагає своїх опонентів у місті. Зауважує авторка фанатичність та підступність самого пастора, який у пошуках відьми одразу ж розпочинає допит першої підозрюваної – індіанської служниці Готи – яку, попри обіцянку помилувати в обмін на зізнання, швидко страчують. Відомості про життя індіанки у закритій спільноті, що дотримується християнських чеснот та суворих моральних принципів, зовсім не беруться до уваги. У Готи «вивирають» імена інших «відьом» – з благочестивих і набожних родин, на них чекають такі ж випробування. К.Гінзбурґ прийшов до парадоксального висновку щодо зізнань, які вдавалося отримати в ході таких розслідувань: і підозрювані, і судді існують в одній системі координат – і ті, й інші переконані в існуванні надприродних сил. Тож звинувачена «відьма» часто щиро вірила в правдивість того, в чому зізнавалась, або ж і була практиком магічних ритуалів [1, 34]. Отже, це не було зіткнення різних дискурсів, адже об'єднавчий елемент був тут дуже вагомим.

Лоіс звинувачено на підставі свідчень Пруденс (дівчинки з виразними садистськими нахилами та неврівноваженою психікою, яка намагається вражати своєю жорстокістю) [10, 330]. В імені, обраному авторкою, – Пруденс – також відчувається зла іронія, адже воно означає «розсудливість». Жахливе та безпідставне звинувачення Лоіс «вчені мужі» Салему не піддають жодному сумніву – вона у місті чужинка і, як і бідолашна індіанка, надто вирізняється своїми раціоналістичними міркуваннями в надміру набожній конгрегації. Натхненником всього процесу стає бостонський доктор Коммон Мезер (до речі, справжній учасник подій, письменниця навіть не змінює його імені та прізвища), який є релігійним фанатиком й має дар переконання легковірних і неосвічених слухачів. Е.Ґаскелл цитує навіть кілька речень однієї з праць цього священика-«експерта з відьомства», які засвідчують його упередженість. Так, Мезер розповідає про власний випадок виявлення відьми в Бостоні (яка

за національністю була ірландкою – цей факт не міг не вплинути на вибір доктора), котра була «одержима Сатаною», бо могла з легкістю читати «папістські» книги. Від англіканської «Книги загальних молитов» їй ставало легше, але вона ніяк не могла читати «Божого молитовника» пуританського богослова Т.Вотсона чи тримати в руках Катехізис Асамблеї [10, 366]. Схоже, як Е.Ґаскелл іронізує стосовно рівня компетентності богослова Мезера, Г.Квітка-Основ'яненко висміює освіченість писаря Пістряка, котрий *...дванадцять год вчився у дяка у школі…* [4, 136]. Зрештою, і в Салемі, і в Конотопі мешканці не помічають марнославства й самозакоханості обох «вчених» проповідників боротьби з відьомством і ревно підтримують їхні дії.

У ордаліях в шотландському Етріку, українському Конотопі, англійській тамплієрській пресепторії й американському Салемі можна зауважити одну спільну особливість, яку виділяє А.Гуревич, аналізуючи причини «полювання на відьом» в період Реформації, й яка, в основному, характерна й для Середньовіччя. Не визнаючи впливу середньовічної космології в Ренесансі та начебто продовження середньовічних процесів над чаклунами, вчений звертає увагу на «людський» фактор у «полюванні на відьом»: саме особливий соціально-психологічний «клімат», який панував серед простих людей (невпевненість і страх (в тому числі перед неврожаєм, хворобою, війною, смертю, Страшним судом, загробним життям тощо)), постійно провокує паніку та вимоги покарати чаклунок, винних в зумисних отруєннях, чумі, порчі, бездощів'ї тощо. Тож втягнення в загальне «безумство» як високоінтелектуальних кіл, так і неосвічених представників суспільства, пояснюється взаємовпливом у «зачарованому колі» обміну: загальна соціально-психологічна атмосфера впливала на «вчених мужів», а викристалізовування демонології в їхніх трактатах детермінувало як особливості судової практики, так і колективну ментальність [2, 486]. Тож в аналізованих творах топоси ордалій сповна відображають ситуації загального страху перед відьмами в певні історичні періоди та його вплив на всі щаблі влади – від церковної до світської.

1. Гинзбург К. Колдовство и народная набожность. Заметки об одном инквизиционном процессе 1519 года // Мифы-эмблемы-приметы: Морфология и история. Сборник статей / Карло Гинзбург ; пер. с ит. и послесл. С. Л. Козлова. – М. : Новое издательство, 2004. – С. 19-50.
2. Гуревич А. Я. Средневековый мир: Культура безмолвствующего большинства // Избранные труды. Средневековый мир / А. Я. Гуревич. – СПб. : С.-Петерб. ун-т, 2007. – С. 261-547. – (Серия «Письмена времени»).
3. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. / Заруба В. М. – Дніпропетровськ : Ліра, 2007. – 380 с.
4. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Конотопська відьма // Зібр. творів у 7-ми т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко; [ред. колегія : П. М. Федченко, О. І. Гончар, Б. А. Деркач, С. Д. Зубков, Д. В. Чалий]. – К. : Наук. думка, 1978–1981. – Т. 3 : Прозові твори. – 1981. – С. 131-191.
5. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. [Лист] до П. О. Плетньова. 8-го февраля 1839 года // Зібр. творів у 7-ми т. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко; [ред. колегія : П. М. Федченко, О. І. Гончар, Б. А. Деркач, С. Д. Зубков, Д. В. Чалий]. – К. : Наук. думка, 1978–1981. – 1981. – Т. 7 : Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. – С. 214-215.
6. Покровский Н. Е. Ранняя американская философия. Пуританизм : учеб. пособие для гуманит. фак. ун-тов / Н. Е. Покровский. – М. : Высш. шк., 1989. – 246 с.
7. Фрейденберг О. М. Миф и литература древности / Фрейденберг О. М. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1998. – 800 с.
8. Чая Д. Антропологія як духовна вправа / Чая Даріуш. – Львів : Центр гуманітарних досліджень ; Київ : Смолоскип, 2012. – 88 с. – («Університетські далоги», № 17).
9. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века ; вступ. статья, перевод, коммент. Липшиц Е. Э. – М. : Наука, 1965. – 226 с.
10. Gaskell C. E. Lois the Witch // Cranford and Selected Short Stories / Elizabeth Cleghorn Gaskell. – Wordsworth Editions Ltd, 2006. – P. 307-386. – (Wordsworth Classics).
11. Harding A. Medieval Law and the Foundations of the State / Alan Harding. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 392 p.

12. Hogg J. The Hunt of Eildon; Being Some Fragments of an Ancient Romance // Tales and Sketches, by the Ettrick Shepherd. In 6 vol. / James Hogg. – Glasgow–London : Blackie & Son, 1836–1837. – Vol. III. – 1837. – P. 1-48.
13. Scott W. Ivanhoe / Sir Walter Scott. – [Б. м.] : Penguin Books, 1994. – 528 p. – (Penguin Popular Classics).

Чик Д. Ч. Cherchez la femme: топос ордалии в украинской и английской литературе первой половины XIX в.

В статье рассматривается топос ордалии – испытания огнем или водой – в произведениях «Конотопская ведьма» Г.Квитки-Основьяненко, «The Hunt of Eildon; Being Some Fragments of an Ancient Romance» Дж.Гогга, «Lois the Witch» Э.Гаскелл, «Ivanhoe» В.Скотта. Выясняются особенности изображения ведьмовских процессов. В анализируемых произведениях топосы ордалий вполне отражают тогдашние ситуации в соответствующие исторические периоды: всеобщий страх перед ведьмами и его влияние на все ветви власти – и церковной, и светской.

Ключевые слова: *колдовство, ведьма, ордалия, топос, испытание огнем / водой.*

Chyk D. Ch. Cherchez la Femme: The Ordeal Topos in the Ukrainian and English Literature of the first half of the XIX century.

The article examines the ordeal topos – a trial by fire or water – in the works «The Witch of Konotop» by G.Kvitka-Osnovianenko, «The Hunt of Eildon; Being Some Fragments of an Ancient Romance» by J.Hogg, «Lois the Witch» by Elizabeth Gaskell, «Ivanhoe» by Sir W.Scott. The features of conducting witch processes and the emphasis on the use of historical information on real courts are analyzed. The ordeal topos fully reflect the real trials in certain historical periods of general fear of witches and its impact on all stages of power – from the church to the secular.

Key words: *witchcraft, witch, ordeal, topos, trial by fire/water.*